

Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar

Ramazan QAFARLI
filologiya üzrə elmlər doktoru
e-mail: ramazanqafar@yandex.ru

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNUN ARAŞDIRILMASI TARİXİNƏ QISA BİR NƏZƏR

Açar sözlər: epos, türk epik təfəkkürü, tədqiq tarixi, əlyazma, nüsxə, variant, oğuznamə, boy.

A BRIEF OVERVIEW DEALING WITH THE HISTORY OF “THE BOOK OF DEDE GORGUD”

Summary

The article examines the history and publication of the 200-year epoch of “The Book of Dede Gorgud” in several stages.

The first stage is a one-year period between 1815 and 1916. The nature of the work done from the time the saga was first recognized in the world of science to its first full publication is almost identical. In 1815, Friedrich von Ditz published “The song of Tepegöz” in German language at the Dresden Library. After that, translation and investigation of the Oguzname will begin.

The second stage covers 1916-1952. Teacher Rifat from Kilis brings “The book of Dede Gorgud” to Turkey for the first time with the Arabic alphabet in 1916 (a copy of the Berlin edition), O.S.Gokyay published the version of Dresden with a large summary of all the research works with a preface by the Latin alphabet in Turkey in 1938 and H.Arasli published it in 1939 in Azerbaijan. Then, the epic is analyzed in the former USSR and Turkey.

The third stage (1952-1994) begins with the finding of a Vatican copy of the epic. In 1952, Ettore Rossi brought both texts of the Oguzname together with a preface to the scientific community. With the publication of V. Bartold's translation (1962), the epic has become available in Russia, the Turkic world and other countries.

The fourth stage begins with the decree of the President of Azerbaijan H.Aliyev on April 20, 1997 in connection with the 1300th anniversary of “The Book of Dede Gorgud”. This article provides an overview of the numerous steps taken.

Three editions of the manuscript of the “The Book of Turkmen Lysani” manuscript of “The Book of Dede Gorgud” epic tradition in 2019 (led by Prof. Matin Ekiji, Prof. Joseph Azmun, and Nasser Khaze Sahgoli, Valiollah Yaghobi, Shahrouz Aghatabai and co-authors of the Institute of Social Sciences, Ankara University) and a new phase is being launched in Turkey and Azerbaijan in relation to these publications.

Key words: epic, Turkish epic thinking, research history, manuscript, copies, version, Oguzname, song

КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭПОСА «КНИГИ ДЕДЕ КОРКУДА»

Резюме

В данной статье речь идёт об издании и исследовании которое охватывает 200-от летний период «Книги Деде Коркуда» и об истории исследования, которое делится на несколько этапов.

Как *первый этап* берётся век, период между 1815-го по 1916-й гг. С периода известности дастана в мире науки, до первого его издания вместе с характером проделанной работы одинаково здесь показаны. В 1815-ом году Фридрих Фон Диц, столкнувшись в Дрезденской библиотеке Германии с боем огузнаме «Тепегёз» сделал перевод на немецкий язык и издал его. После этого начинаются переводческие и исследовательские работы по огузнаме.

Второй этап охватывает период с 1916-го по 1952гг. Муаллим (учитель) Рифат Килисли в 1916-ом году (на основе Берлинской копии) «Книги Деде Коркуда» впервые в Турции на арабском алфавите передаёт этот дастан своим читателям в полном объёме. В 1938 году О.Ш.Гёкьяем написано большое введение к Дрезденской копии, состоящее из всех резюме, вышедших до выше упомянутого времени, которое издано в Турции на латинском алфавите, а в 1939 году Г.Араслы издаёт его в Азербайджане. После этого эпос основательно анализируется в Турции и в СССР.

Третий этап (1952 – 1994) начинается с нахождения Ватиканской копии дастана. Этторе Росси в 1952 году, с широким предисловием, доводит до сведения научной общественности каждую из двух текстов огузнаме. Выход в свет перевода В.Бартольда (в 1962 году) даёт возможность распространению эпоса в России, в тюркском мире и в других странах.

Четвёртый этап начинается с подписания указа Азербайджанским президентом Г. Алиевым в 1997 году 20-го апреля связанного с проведением 1300 летнего юбилея «Книги Деде Коркуда». В этой статье даётся описание значимых событий.

Огузнаме «Kitabi-Türkmən lisanı» как эпическая традиция «Деде Коркуда» вышло три издания в 2019-ом году (проф. Метинем Экиджи, проф. Юсуфом Азмуном и сотрудниками Университета Анкары Социально-Научного Института: Nasser Khaze Sahgoli, Valiollah Yaghobi, Shahrouz Aghatabai, Sara Behzad) и в связи с этими изданиями в Турции, Азербайджане выходит на арену *новый этап* исследований.

Ключевые слова: эпос, тюркское эпическое мышление, история исследования, рукопись, копии, вариант, огузнаме

Dünya xalqlarının qədimliyini, ilkinliyini təsdiqləyən faktlardan biri epos ənənəsinin mövcudluğu, xüsusilə xalq dastanlarının qədim və orta əsrlərdə yazı yaddaşına köçürülməsi, mədəniyyətin sonrakı dövr nümunələrində həmin mənavi sərvətin izlərinin qorunub saxlanması hesab olunur. Bu mənada türk epos ənənəsinin və epik düşüncəsinin dünya mədəniyyəti xəzinəsində tutduğu mövqeyi, yeri müəyyənləşdirmək üçün Yer kürəsində yaşayan xalqların epos və eposdan törəyən yazılı abidələrinin 3 min illik zaman xətti üzrə tarixi xronikasına nəzər salmaq kifayətdir. Tədqiqatçılar şumerlərin “Bilqamış”, hindlilərin “Mahabharata”, “Ramayana”, yunanların “İliada”, “Odisseya”, midiyalıların “Avesta”, farsların “Şahnamə”, oğuz türklərinin “Xəmsə”, “Oğuz kağan” “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, qırğızların “Manas”, özbəklərin “Alpamış”, ingilis-saksonların “Beovulf”, britaniyalıların “Robin Qud”, fin-uqorların “Kalevala”, slavyanların “İqor polku haqqında dastan” kimi yazılı epos və ədəbi abidələri daxil olmaqla dünya mədəniyyəti xəzinəsində 110 əsər müəyyən etmişlər. Eramızın ikinci minilliyində türklərin bir-birinin ardınca qüdrətli imperiyalar yaratması, Avrasiyanın yarısını idarə etməsi, əvvəl səlcuqların, sonra isə osmanlıların səlib (xaç) yürüşlərinin Şərqə doğru sürətli irəliləyişlərinin qarşısını alması Avropada türk qorxusu yaratmış və onları vəhşi, mədəniyyətsiz xalq

kimi tədqim etmək ənənəsi formalaşmışdı. Lakin epos və yazılı abidələrin zaman paradiqmasına diqqət yetirəndə tamamilə başqa mənzərənin şahidi oluruq. 110 yazılı epos və xalq yaradıcılığından törəyən ədəbi yazılı abidələr içərisində 18 möhtəşəm əsər türk epik təfəkkürünün məhsuludur. Bir cəhət maraqlıdır: “İliada” və “Odiseya” Yunanıstan, “Beovulf” və “Robin Qud” isə Britaniya adasının sərhədlərindən kənara çıxmamışdır. Türkün isə təkcə “Koroğlu”-sunu xatırlamaq kifayətdir ki, Bessarabiyadan, Moldovadan başlamış, Çinə, Ərəbistana qədər istər müsəlman, istərsə də onlarla xristian, bütpərəst xalq arasında, gündoğandan günbatana qədər uzanan ayrı-ayrı ölkələrdə yayılmışdır. Təsadüfi deyil ki, ötən əsrin 40-cı illərində məhz Türkün yaratdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun qüdrəti Mikoyan, Stalin kimiləri qorxutmuş və bu əsər repressiya qurbanları sırasına daxil edilmişdi. Azərbaycanın görkəmli filosofu Heydər Hüseynov həm də “19-cu əsr Azərbaycan fəlsəfi fikri”nin qaynağı kimi “Dədə Qorqud”dan bəhs açdığına görə məhv edilmiş, türkmən alimi, “Koroğlu” eposunun böyük tədqiqatçısı akademik Bəymühəmməd Kərriyev isə “Dədə Qorqud”u təbliğ etdiyinə görə 10 il həbs cəzasına məhkum edilmişdi. Ancaq dünya xalqlarının heç bir qədim yazılı epik əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud”da qoyulduğu şəkildə humanizm, vətənpərvərlik, ailə-əxlaq məsələlərinə yer verilməmişdir. Təkcə bu gün dünyanın hər yerində aktual olan gender probleminin “Kitab”dakı qoyuluşunu xatırlamaq kifayətdir. Qadın ailədə kişilərlə eyni hüquqdadır, hətta bəzi məqamlarda onlardan tədbirli olmasına, mərdliyinə, dəyanətinə, sevgidə sadıqlıyınə görə üstün göstərilir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun nəşr və tədqiq tarixi 200 illik bir dövrü əhatə edir. Xatırladaq ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında ilk məlumatı Yakob Reyske (1716-1774) və Şərqi əlyazmaları kataloqunu tərtib edən Fleyşer vermişdir. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının nəşri və tədqiqinə XIX əsrdən başlanmışdır. Bu böyük abidəni ilk dəfə dünyaya tanıtdıran alman şərqşünası Fon Dits olmuşdur. O, Drezden kitabxanasında müqəddimə və 12 boydan ibarət “Dədə Qorqud” dastanlarını aşkar etmiş, 1815-ci ildə “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”u alman dilinə tərcümə edərək “Odisey”in nağıl səciyyəli təkgözlü Siklopun – Polifemin kor edilməsi süjetinin yeni variantı kimi nəşr etdirmişdir. 1857-ci ildə Almaniyada Vilhelm Qrimm də bu boyu özünün nəşr etdirdiyi “Dünya Təpəgözləri” müntəxəbatına daxil edir. 1859-cu ildə görkəmli alman şərqşünası Teodor Nyoldeke Drezden nüsxəsinin surətini çıxarıb bəzi hissələri tərcümə edərək çap etdirmək istəyir. Lakin o, bu işi başa çatdıra bilməyib topladığı materialları o vaxt Almaniyada təhsil alan V.V.Bartolda (1892) verir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müqəddimə və 6 boydan ibarət yeni nüsxəsini 1952-ci ildə italyan şərqşünası Ettore Rossi Vatikan kitabxanasında üzə çıxarıb, geniş elmi müqəddimə ilə nəşr etdirir. Dastan rus tədqiqatçılarının da diqqətini cəlb etmişdir. Şərqşünas alim V.V.Bartold hələ universitet tələbəsi ikən “Kitabi-Dədə Qorqud” üzərində tədqiqat aparmağa başlayır. O, əvvəlcə dastanların dörd boyunu rus dilinə tərcümə edərək kiçik bir şərhə nəşr

etdirir. 1922-ci ildə bütün boyları rus dilinə tərcümə edib çapa hazırlayır. Lakin onun sağlığında dastan işıq üzü görmür. Əsəri Azərbaycan alimlərindən H.Araslı və M.H.Təhmasib 1950-ci ildə Bakıda nəşr etdirirlər. V.V.Bartoldla eyni zamanda Türkmənistanda yazıb-yaradan rus alimlərindən A.Q.Tumanski və K.A.İnostransevin də bilavasitə “Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar məqalələri nəşr edilir. V.V.Bartoldun “Dədə Qorqud” dastanları üzərində apardığı tədqiqat işini onun ölümündən sonra rus türkoloqlarından V.V.Jirmunski və A.N.Kononov davam etdirirlər. 1962-ci ildə onların tərtibatı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı V.V.Bartoldun ruscaya tərcüməsi əsasında yenidən nəşr edilir. Bu nəşrdə mətndən əlavə, V.Bartoldun, A.J.Yakubovskinin və V.M.Jirmunskinin məqalələri də çap olunmuşdur. Görülən işlərin məzmununa və əhatə dairəsinə görə bu dövrü dörd mərhələyə bölmək mümkündür:

İlk mərhələ kimi 1815-1916-cı illər arasındakı bir əsrlik dövrü götürmək olar. Çünki dastanın elm aləmində tanındığı vaxtdan ilk tam nəşrinədək görülən işlərin xarakteri, demək olar ki, eynidir. Böyük alman şərqşünası **Fridrix Fon Dits** ömrünün sonuna iki il qalmış Drezden Kral kitabxanasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını aşkar etmiş, 1815-ci ildə “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”u alman dilinə çevirib “Yeni aşkar edilmiş Oğuz Təpəgözü Homerin Siklopu ilə müqayisədə” adlı ön söz yazaraq Berlində kitab şəklində çap etdirmişdir¹. Ehtimal ki, Fridrix Fon Dits mətnin üzünü köçürüb Berlinə gətirmişdir. Doğrudan da, Berlin Milli kitabxanasında əsərin XIX əsrin əvvəllərində yazılmış bir əlyazmasına təsadüf edilir.

Sual ortaya çıxır: nə üçün 12 boydan daha çox «Təpəgöz» boyu alman aliminin diqqətini özünə cəlb etmişdir? Çünki həmin dövrdə onun vətəninə yunan miflərinə böyük maraq vardı. Əsatirçilər nəzəriyyəsinin baniləri Yakob və Vilhelm Qrimm qardaşları folklorşünaslıq elminin əsasını qoymaqla bütün mədəniyyətin bünövrəsində miflərin durduğunu irəli sürürdülər. «Təpəgöz» boyu yunan mifoloji sistemində mühüm yer tutan sikloplarla bağlı əhvalatlarla səsleşirdi. Təsadüfi deyildi ki, 1857-ci ildə Qrimm qardaşları bu boyu özlərinin tərtib etdikləri «Dünya xalqlarının təpəgözləri» müntəxəbatına salmışdılar. Beləliklə, ilk mərhələdə dastanın mətnini düzgün oxumaq, alman və rus dillərinə çevirmək təşəbbüsləri ilə yanaşı, təsvir xarakterli yazılar da nəşr edilir, Dədə Qorqud və başqa obrazların tarixdə izlərini axtarıb tapmağa səy göstərilirdi. 1859-cu ildə Venyaminov-Divayev Orenburq əyalətində Xorxut Atanın qəbrini nişan verirdi. Teodor Nyoldekenin (1836-1910) boyları tam tərcümə edə bilməyib, gördüyü işləri rusiyalı tələbəsi V.Bartolda verməsi dastanın nəşr və tədqiqi işində böyük dönüş yaratdı. Gənc alim ilk əvvəl türk eposunu tam halda rus dilinə çevirməyi qarşısına məqsəd qoyub, boyların dördünün müxtəlif məcmuələrdə işıq üzü görməsinə nail oldu.

¹ Kitabi-Dede Korkut al-Lisani-Taife-i Oguzan: Drezden nüsxəsi. - Y. və n.y., ilsiz.- 154 s.- Ərəb əlifbasında.

İkinci mərhələ 1916-1952-ci illəri əhatə edir. **Kilisli müəllim Rifət** Türkiyədə “Kitabi-Dədə Qorqud”u 1916-cı ildə (Berlin nüsxəsindən) ərəb əlifbası ilə ilk dəfə tam şəkildə nəşr etdirmiş¹ və bununla eposun Türkiyədə² və Azərbaycanda³ araşdırılmasına şərait yaratmışdır. 1938-ci ildə O.Ş.Gökyay Drezden nüsxəsinin özünü o vaxta qədər təsadüf etdiyi bütün tədqiqat əsərlərinin xülasəsindən ibarət böyük bir müqəddimə ilə latın əlifbasında çap etdirir. **Orxan Şaiq** sonralar (1939, 1943-cü illərdə) dastanları müasirləşdi-rərək yeni türkcədə oxuculara çatdırır, mətnin lüğətini tərtib edir⁴. **Həmid Araslı** isə 1939-cu ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını Bakıda tərtib və nəşr etdirir⁵. H.Araslı kitaba geniş bir müqəddimə yazır ki, bununla da bu qiymətli abidənin Azərbaycanda da geniş tədqiqi mərhələsi başlayır.

“Dədə-Qorqud” dastanları üzərində səmərəli iş aparan alimlərdən biri də **Məhərrəm Ergindir**. O, 1958-ci ildə böyük bir tədqiqata girişlə hər iki nüsxələrin fotofaksimeleni, Drezden əlyazmasının yeni türk əlifbasına köçürülmüş

¹Kitabi-Dədə Qorqud, İstanbul, 1916; Kilisli Müəllim Rifət dastanı ilk dəfə tam şəkildə məhz Berlin nüsxəsi əsasında ərəb əlifbası ilə nəşr etdirmişdir. Bax: Kilisli Müəllim Rifət. Kitabi-Dədə Korkut al-Lisani-Taife-i Oguzan. - İstanbul: Asari İslamiyyə və Milliyyəv Tedkik Encümeni, 1916; Kitabi-Dədə Korkud ala lisani-tayfa-i Oguzan /neşre hazırlayanı Rifat Muallim Kilisli (Bilge). - İstanbul: Asari-İslamiyyə və milliyyəv tedqiq encümeni, hicri 1332, miladi 1916. - 172 s; Kitabi-Dədə Korkud ala lisani-tayfa-i Oguzan.(arap alfabesinde) /haz. R.M.Kilisli. - İstanbul: Asari-İslamiyyə və Milliyyəv tedqiq encümeni. - H. 1332.- 172 s.

²Köprülü Fuat. Dədə Korkut Kitabına aid notlar. İstanbul: Azərbaycan Yurd bilgisi, 1932; Köprülüzadə M. Fuat. Dədə Korkut kitabına ait notlar. I. Altun küpeli oğuz bekleri //Azərbaycan yurt bilgisi. - İstanbul, 1932. - I yıl.- sayı I. - s. 17-21; Köprülüzadə M. Fuat. Dədə Korkut kitabına ait notlar. II. Başa dönmək, aynalmak //Azərbaycan yurt bilgisi. - İstanbul, 1932. - I yıl. - sayı 2. - s. 84-91; Köprülüzadə M. Fuat. Dədə Korkut kitabına ait notlar. III. Ozan // Azərbaycan yurt bilgisi. - İstanbul, 1932.- I yıl. - sayı 3. - s. 133-140; Köprülüzadə M. Fuat. Dədə Korkut kitabında hayvanlar. - İstanbul, 1932; İsmayıl H. Kitabi-Dədə Qorqud /H.İsmayıl //Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. - Bakı, 1926. - c. I. - s. 78-89; Rza S. Türklərin ərəbləşməsi və əcəmləşməsi: [Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından da məlumat verilmişdir] /Salman Rza //Yeni fikir. - 1926. - 17-18 mart;

³ Mirbağırılı M. Əski türk ədəbiyyatı nümunələrindən: [“Dədə Qorqud” dastanları haqqında] /M.Mirbağırılı //Kommunist. - 1923. - 26 oktyabr. - № 242; Abid Ə. Elmi hərəkatlar: [V.Bartoldun “Orta Asiya türk tarixi haqqında dərsləri” əsərinə münasibəti haqqında] /Ə.Abid //Maarif və mədəniyyət. - 1927. - № 9. - s. 41-43; Müsaxanlı A. Kudatku bilik və Kitabi-Dədə Qorqud //Zeynallı A., Şaiq A., Musaxanlı A., Əfəndizadə A. Ədəbiyyatdan iş kitabı. - Bakı, 1928. - s. 105-110; Müsaxanlı A.Yazı ədəbiyyatı: [“Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında da verilmişdir] /A.Musaxanlı //Ədəbiyyatdan iş kitabı. - Bakı, 1928. - s. 77-83; Oğuz dastanı: [Dədə Qorqud haqqında da məlumat verilmişdir] //Zeynallı H., Abdulla Ş., Musaxanlı A., Əfəndizadə C. Ədəbiyyatdan iş kitabı: Birinci hissə. - Bakı, 1928.- S.85-88 və b.

⁴ Dədə Korkut hikayeleri /haz. Gökyay Orhan Şaik. - Ankara, 1938; Gökyay, Orhan Şaik. Tepegöz efsanesine dair //Oluş. - 1939. - №15. - s. 231-232.

⁵ Kitabi-Dədə Qorqud /tərt. və müqəddimə Həmid Araslıındır; red. M. Təhmasib. - Bakı: Azərənşr, 1939. - 176 s.: 5 v. şəkil. - Mətn köhnə latın qrafikasındadır; Kitabi-Dədə Qorqud /tərt. və müqəddimə H.Araslıındır; red. M.Təhmasib. - 2-ci nəşri. - Bakı: Azərənşr, 1962. - 176 s.: 5 v. şəkil; Kitabi Dədə Qorqud: [dastanlar] /tərtib ed. Həmid Araslı; rəssam Mikayıl Abdullayev.- Bakı: Gənclik, 1977. - 182 s.

bütöv mətnini, 1963-cü ildə isə elmi qrammatikasını və sözlüyünü nəşr etmişdir¹. Türkiyədə dastan 1973-cü ildə təkrar Orxan Şaiq tərəfindən nəşr edilmişdir. Burada alimin özünün bu abidə üzərində apardığı ayrıca tədqiqatdan əlavə, dünya türkologiyasında onun barəsində yazılmış, demək olar ki, bütün tədqiqat işləri barədə xülasə şəklində məlumat verilir və əhatəli ədəbiyyat göstərilir.

Azərbaycanda bu dastanların dili üzərində **Əfzaləddin Dəmirçizadə** tədqiqat işi aparmışdır. Onun 1959-cu ildə çapdan çıxan “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili” adlı kitabının² və müxtəlif vaxtlarda yazdığı məqalələrinin bu abidənin Azərbaycan dili tarixindəki mövqeyinin aydınlaşdırılmasında mühüm rolu olmuşdur.

“Dədə Qorqud” dastanlarını tədqiq edən alimlərdən biri də professor **Əli Sultanlı** olmuşdur. Onun 1958-59-cu illərdə beş məqalədən ibarət olan “Dədə Qorqud dastanları haqqında qeydlər”³ adlı toplusu çap olunmuşdur. Bu məqalələrdə müəllif dastanların tədqiq tarixçəsinə nəzər salmış, Dədə Qorqudun şəxsiyyəti məsələsindən danışmış, dastanların yaranmasında, formalaşmasında fərdi və kollektiv yaradıcılıq ünsürlərinin vəhdətini göstərmişdir. Əli Sultanlı burada, ümumiyyətlə, eposun mənşəyi kimi nəzəri məsələlərə də toxunmuş, boylarda təsvir olunan qəbilə quruluşu “sistemi”ni gözdən keçirmiş, bu sistemin əsasını təşkil edən ailənin mühüm əlamətlərinin xülasəsini vermişdir.

Dastanların tədqiqi ilə məşğul olan görkəmli alimlərdən biri də **Məmməd-hüseyn Təhmasib** olmuşdur. Onun 1961 və 1966-cı illərdə nəşr olunmuş “Dədə-Qorqud boyları haqqında” adlı məqalələri mühüm tədqiqat əsərləridir. Alimin “Azərbaycan xalq dastanları” (orta əsrlər)⁴ adlı kitabında da “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqinə geniş yer verilmişdir. Beləliklə, dastanın orijinal mətninin ilk nəşri qüsurlu olmasına baxmayaraq, Şərqi ölkələrində, Orta Asiyada, xüsusilə Türkiyə və Azərbaycanda böyük maraq oyadır. Bir-birinin ardınca sanballı tədqiqat işləri meydana çıxır. Eposun yeni nəşrləri və tərcümələri⁵ meydana gəlir,

¹ Muharrem Ergin. Dede Korkut Hikayeleri - Dede Korkut kitabı (1969, 1971, 1980, 1983, 1988, 1991, 1992, 1999); Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı: (inceleme) (1958, 1963, 1966, 1981); Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı: Metin-sözlük (1964); Ergin, Muharrem. Dede Korkut kitabı II. - Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1963. - 483 s.; Muharrem Ergin. Dede Korkut Kitabı Üzerinde I, I, III. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. V, (İstanbul 1953), s. 121-151; Muharrem Ergin. Dede Korkut Kitabı Üzerinde II, I, III. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. VI, (İstanbul 1954), s. 91-118.

² Dəmirçizadə, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili: Pedaqoji institutların tələbələri üçün tədris vəsaiti /Əbdüləzəl Dəmirçizadə; məsul red. Əkrəm Cəfər; V.İ.Lenin ad.Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu. - Bakı: APİ-nin nəşri, 1959. - 164 s.

³ Sultanlı Ə. “Dədə Qorqud” və yunan eposları /Əli Sultanlı. - Bakı: ADU nəşri, 1946. - 11 s.

⁴ Təhmasib, M. “Dədə Qorqud” boyları haqqında /M.Təhmasib //Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair tədqiqlər. - Bakı, 1961.-K.I. - s. 4-52.; Təhmasib, M. “Dədə Qorqud” boyları haqqında: (ikinci məqalə) /Məmməd-hüseyn Təhmasib //Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. - Bakı, 1966. - c. II. - s. 5-29.

⁵ Valter Rubens «Dədə Qorqud»un 12 boyu və 25 «Təpəgöz» hekayəsi, Helsinki, 1944.

həm də tədqiqi sahəsində¹ uğurlu addımlar atılır. Azərbaycanda Əmin Abid, Musaxanlı, H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.Təhmasib, Türkiyədə F.Köpürlüzadə, Orxan Şaiq, Suat Hezarçı, Orta Asiyada B.A.Karıyev və Q.Zərifovun araşdırmalarında dastanın yarandığı yer və türk xalqlarından hansına məxsusluğu mübahisə obyektinə çevrilsə də, eposun yaranması, strukturu, dil və üslub xüsusiyyətləri barədə orijinal fikirlər də irəli sürülür. Lakin repressiya illərində “Dədə Qorqud”a da yasaq qoyulur. Bəs imperiya nökrələrinin xalqın ədəbi abidəsinə “düşmən” damğası vurub təzədən arxivlərə atmasına səbəb nə idi?

Ayrı-ayrı respublikalarda qədim eposun mətninin işıq üzü görməsi açıq-aşkar təsdiqləyirdi ki, keçmiş SSRİ məkanında yaşayan xalqlar arasında türklər ən möhtəşəmidir: zəngin ədəbiyyata və əvəzsiz mədəniyyətə malikdir. Qəribədir ki, 1951-ci ildə pantürkizmi təbliğ edən ideologiya kimi Azərbaycanda və Türkmənistanda öyrənilməsi və təbliği yasaqlanan “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycanda 1957-ci², Türkmənistanda isə 1980-ci ildə bəraət alıb.

Üçüncü mərhələ (1952-1994) dastanın Vatikan nüsxəsinin tapılması ilə başlanır. Ettore Rossi 1952-ci ildə dastanın hər iki mətnini geniş ön sözlə birlikdə nəşr etdirir³. Onun qənaətinə görə, Drezden nüsxəsi Azərbaycan türkcəsində, Vatikan nüsxəsi isə Osmanlı türkcəsində yazılmışdır, lakin nədənsə müəllif ikincinin daha qədim olması və birincinin həmin mətndən köçürülməsi haqqında əsasız və dolaşlıq fikirlər söyləyir. 12 böylü Drezden əlyazmasının 6 boydan ibarət Vatikan nüsxəsindən köçürülməsi məntiqi cəhətdən ağılabatan deyil. V.Bartoldun tərcüməsinin işıq üzü görməsi (1962) ilə eposun Rusiyada, türk dünyasında və başqa ölkələrdə daha geniş yayılmasına imkan yaranmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” 1962-ci ildə H.Araslı tərəfindən müqəddimə ilə yenidən nəşr olunur. 1978-ci ildə isə dastanın nisbətən təkmilləşdirilmiş şəkilli nəşri oxuculara çatdırılır. Bu nəşrlərə yazdığı giriş məqaləsində H.Araslı “Kitabi-Dədə Qorqud”a daxil olan boyların yaranması, qələmə alınması və yenidən kitabın üzünün köçürülməsi tarixlərini müəyyənləşdirməyə çalışır. Tədqiqatçı-alim dastanın, əsasən, X-XI əsr hadisələri ilə səsleşdiyini, XI-XII əsrdə qələmə alındığını, XV-XVI əsrlərdə isə üzünün köçürüldüyünü qeyd edir. Tədqiqatçının fikrincə, dastanların ilk variantı – orijinalı Azərbaycanda yazıya alınmışdır.

¹ Bertelsin V.«Türk eposu və Qafqaz» məqaləsi (1930) eləcə də Yakubovski A.Y., Yampolski Z.İ., Tumanski A.Q., Braçinski İ.S, İnostransev K.A.və Jirmunskinin V.M. məqalələri.

² Araslı H., Dəmirçizadə Ə., Arif M, Təhmasib M. Dədə Qorqud dastanları: (Bəraət məqaləsi) //Kommunist. - 1957. - 26 mart.; Elmi müşavirə: [Azərbaycan SSR EA-da “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına bəraət verilməsinə həsr olunmuş müşavirə haqqında] //Ədəbiyyat və incəsənət. - 1957. - 21 aprel. - s. 4.

³ Rossi Ettore. Un nuovo manoscritto del “Kitabi Dede Korkut”.-Rivista “Degli studi orientali”. - 1950. - №25. - s. 34-43; Rossi Ettore. Kitabi Dede Korkut. Racconti epicocavaller evchi Oguz. Tradotti e anotation. “Facsimile” del Ms. Mat. Sirgo 102. - Cittadel Vaticano, 1952. - 364 s; Rossi Ettore. Osservazioni preliminari Per una edizione critica del Kitab-i Dede Korkut.-Rivista Degli studi orientali. - 1952. - №27. - s. 68-73; Rossi Ettore. Movlibi bilici e soranici pel “Kitabi Dede Korkut”. - İstanbul, 1953. - s. 437-442.

Ə.Dəmirçizadə dastanları xalis Azərbaycan abidəsi hesab edərək onların IX-XII əsrlərdə dədələr, ozanlar tərəfindən yaradıldığını və təqribən, bu dövrdə də toplanılıb yazıya köçürüldüyünü iddia edir. Müəllifin fikrincə, bu dastanlarda XI əsrdən əvvəlki (yəni hələ Kiçik Asiyada oğuzlar olmadığı) dövrlərdəki oğuzlar təsvir olunur və bu oğuzlar Orta Asiyada deyil, məhz Qazlıq dağ, ətəklərində – Qafqazda həm də Dərbənddən şimalda yox, məhz Azərbaycanda ağban evlər, ala seyvanlı saraylar qurub yaşayan oğuzlardır¹. Görkəmli alim M.Təhmasibin fikrincə, dastan, təqribən, VII-VIII əsrlərdən başlayaraq müxtəlif tarixi kəsirlərdə baş vermiş hadisələrlə səsleşən tarixi əfsanə və rəvayətlər əsasında yaranmağa başlamış, boy-dastanlara çevrilərək kəmiyyət və keyfiyyətə təkmilləşərək, X-XI əsrlərdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələr əsasında daha da zənginləşmiş, axırncı dəfə köçürüldükdə isə daha sonrakı əsrlərlə səsleşən əlavələrin hesabına xeyli dəyişərək indi əlimizdə olan şəkllə düşmüşdür. Tədqiqatçı dastanların təsnifini verərkən “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”u sayca ən az, mənşəyinə görə isə ən uzaq keçmişlərlə bağlı olan, əsatiri görüşlərlə səsleşən qəhrəmanlıq dastanlarına aid edir. Lakin kitabın başqa yerində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının X-XI əsrlərin hadisələri ilə səsleşdiyini də söyləyir².

Tofiq Hacıyev boyların müxtəlif dövrlərdə “əsrlərdən ibarət məsafə” ilə yarandığını, X-XII əsrlərdə tamamlandıb ilk dəfə yazıya köçürüldüyünü iddia edir. Tədqiqatçı “Kitabi-Dədə Qorqud”un özünə istinad edərək (“Rəsul əley-hüssəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud ata derlər bir ər qopdu” və s.) dastanın islamın yarandığı ərəfədə və hətta bəzi boyların islamdan əvvəl düzülüb-qoşulduğunu güman edir³.

Elməddin Əlibəyzadə də dastanın VI-VII əsrin ədəbi yadigarı olduğunu və Dədə Qorqud tərəfindən yazıldığını iddia edir. Dastanda verilən qədim oğuz-türk adət-ənənələrinə, əxlaq normalarına əsaslanaraq abidənin V-VI əsrlər və ondan əvvəlki əsrlərlə səsleşdiyini söyləyir. O, müəyyən faktlara əsasən Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olduğunu, VI-VII əsrlərdə yaşadığını və onun əfsanəvi bir şəxsiyyət olduğu haqda söhbətləri illüziya hesab edir⁴.

Ə.Sultanlıya görə də, dastanın ilk yaradıcısı “nəğmələrin rüşeymini qoşub-düzəldən Dədə Qorqud olmuşdur⁵. Lakin onun xalq arasında tarixi-əfsa-

¹ Dəmirçizadə, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili: Pedaqoji institutların tələbələri üçün tədris vəsaiti /Əbdüləzəl Dəmirçizadə; məsul red. Əkrəm Cəfər; V.İ.Lenin ad. Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu. - Bakı: API-nin nəşri, 1959. - 164 s.

² Təhmasib, M. Qəhrəmanlıq dastanları: “Kitabi-Dədə Qorqud” //Təhmasib Məmmədhusəyn. Azərbaycan xalq dastanları: (Orta əsr).-Bakı,1977. - s. 112-130.

³ Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz /Tofiq Hacıyev; “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi üzrə Dövlət Komissiyası, “Kitabi-Dədə Qorqud” kitabxanası. - Bakı: Yeni Nəşrlər Evi: Elm, 1999. - 216 s.

⁴ Əlibəyzadə E. “Dədə Qorqud” qədim Azərbaycan kitabələrindəndir /E.Əlibəyzadə //Kitablar aləmində. - 1984. - № 1-2. - s. 37-39.; Əlibəyzadə, E. “Orxan-Yenisey” yazısının mənşəyi /Elməddin Əlibəyzadə //Elm və həyat. - 1984.- № 1. - s. 26-28.

⁵ Sultanlı Ə. “Dədə Qorqud” dastanı haqqında qeydlər: (1-ci məqalə) /Əli Sultanlı //S.M.Kirov

nəvi bir şəxsiyyət kimi yaşadığını və təzkiyəçilərin qələmi altında süni qəlibə girərək tarixi şəxsiyyətə çevrildiyini göstərir¹.

Şamil Cəmsidov monoqrafiyasında bu abidədəki obrazların əksəriyyətinin tarixi şəxsiyyətlər olmasını qeyd etməklə yanaşı, dastanda tarixiliklə şifahi xalq ədəbiyyatının vəhdət halında birləşməsi fikrini irəli sürür². O da sübut etməyə çalışır ki, abidə qədimdə yaranıb, X-XI əsrdə ilk dəfə işlənərək yazıya köçürülmüşdür. Dastanın yaranma tarixi, onlarda əks olunan ictimai-tarixi hadisələr, qəhrəmanların tarixiliyi, dastanda təsvir olunan hadisələrin coğrafi məkanı və s. onun 1969, 1977-ci illərdə çap olunan monoqrafiyalarında geniş şəkildə əhatə olunmuşdur. Ş.Cəmsidovun dastanda cərəyan edən hadisələrin coğrafi şəraiti, qəhrəmanların yaşadığı, bir-biri ilə mübarizə apardığı yerlər haqqındakı mülahizələri də maraqlandırır. V.Vəliyevin ayrılıqda, P.Əfəndiyevin isə İ.Babəyevlə birgə yazdıqları "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı" kitablarında da "Dədə-Qorqud" boylarından, onun tədqiq və nəşr tarixindən bəhs olunur³. Sonrakı dövrlərdə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına maraqlar daha da artmışdır. 1975-ci ildə BDU-da "Dədə-Qorqud" dastanlarına həsr olunmuş elmi sessiya keçirilmişdir. T.Hacıyev, F.Zeynalov, S.Əlizadə və E.Əlibəyadənin "Dədə-Qorqud" dastanlarının dili, yaranması, yazıya köçürülməsi haqqında sanballı əsərləri nəşr olunmuşdur⁴. Azərbaycan tarixinin qədim dövrünü öyrənməyə marağın artması ilə əlaqədar olaraq son bir neçə ildə abidənin yeni aspektlərdə təhlili ilə qarşılaşırıq ki, burada mifoloji araşdırmalar xüsusi çəkiyə malikdir. Hələ 60-cı illərin sonlarından "Dədə-Qorqud" dastanları üzərində tədqiqat aparan M.Seyidov⁵ məhz

adına ADU Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası. - 1958. - №1. - s. 17-26.

¹ Sultanlı Ə. "Dədə Qorqud" dastanı haqqında qeydlər: (2-ci məqalə) / Əli Sultanlı // Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri: Humanitar elmlər seriyası. - 1959. - № 1. - S.3-19.; Sultanlı, Ə. "Dədə Qorqud" dastanı haqqında qeydlər: (Dördüncü məqalə) / Əli Sultanlı // Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri: Humanitar elmlər seriyası. - 1959. - № 4. - s. 3-12.; Sultanlı Ə. "Dədə Qorqud" haqqında qeydlər: (üçüncü məqalə) / Əli Sultanlı // Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri: Humanitar elmlər seriyası. - 1959. - № 3. - s. 3-14.; Sultanlı Ə. "Dədə Qorqud" dastanı haqqında qeydlər: (Beşinci məqalə) / Əli Sultanlı // Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri: Humanitar elmlər seriyası. - 1959. - № 5. - s. 3-14.

² Cəmsidov Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud"u vərəqləyərkən / Şamil Cəmsidov; red. Z.Qarayev. - Bakı: Gənclik, 1969. - 100 s.; Cəmsidov Ş. "Kitabi Dədə Qorqud" / Ş.Cəmsidov; red. H.Araslı; Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyəti Yanında Respublika Əlyazmalar Fondu. - Bakı: Elm, 1977. - [174], 2 s. - şəcərə.

³ Babəyev İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları // Babəyev İ., Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. - Bakı, 1970. - S.197-209; Əfəndiyev, P. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları // Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı: pedaqoji institutların tələbələri üçün dərslik. - Bakı, 1981. - s. 223-248.

⁴ Əlibəyadə E. "Dədə Qorqud" qədim Azərbaycan kitabələrindədir / E.Əlibəyadə // Kitablər aləmində. - 1984. - №1-2. s. 37-39.

⁵ Seyidov M. Azərbaycan xalqının soy kökünü düşünərkən: ["Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənən sözlərin Azərbaycan xalqının soy kökünün araşdırılmasında əhəmiyyətli rolu haqqında] / Mirəli Seyidov. - Bakı: Yazıçı, 1989. - 496 s.

həmin istiqamətdə maraqlı nəticələrə gəlmişdir. Araşdırıcılardan K.Abdullayev¹, K.Vəliyev² və başqalarının məqalə və kitablarında da dastanla bağlı bir sıra məsələlərə diqqət yetirilmişdir. Göründüyü kimi, bu illərdə Türkiyədə F.Qırzioglu (1951), P.B.Nail (1958), M.Ergin (1958, 1963), F.Sümər (1952), Orxan Şaiq Gökyay (1973), Azərbaycanda Ə.Dəmirçizadə (1959), Ə.Sultanlı (1958), M.Seyidov, M.A.Şirəliyev, Ş.Cəmşidov (1969, 1977), Anar³, T.Hacı-yev, K.Abdullayev, K.Vəliyev, S.Əlizadə, B.Abdullayev⁴ və başqalarının elmi fəaliyyətində «Dədə Qorqud» əsas araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Bir tərəfdən yazıçı Anar dastanı populyarlaşdırmaq məqsədi ilə orijinal «Dədə Qorqud dünyası»⁵ əsərini oxucuların ixtiyarına buraxır, digər tərəfdən Ş.Cəmşidov, X.Koroğlu⁶ (1972), M.Ergin, O.Şaiq Gökyay kimi alimlər ayrıca mono-qrafiyalar çap etdirir, eləcə də ali məktəblər üçün yazılmış dərsliklərdə eposa xüsusi oçerklər həsr olunur. Nəticədə, epos izahlı sözlüklə birlikdə bir neçə dəfə işıq üzünə görünür.

Dördüncü mərhələ Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci il aprelin 20-də «Kitabi-Dədə Qorqud»un 1300 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar imzaladığı fərmanla başlayır. Abidənin yubileyi ərəfəsində və sonrakı bir neçə il ərzində görülən işlərin həcmi geniş və məzmunu əhatəlidir. Prezident Heydər Əliyevin Gülüstən sarayında keçirilən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyinə həsr olunmuş rəsmi qəbuldakı nitqində (9 aprel 2000-ci il) göstərildiyi kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsidir. Elm aləminə XIX əsrdən məlum olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un iki əlyazma nüsxəsi (Drezden və Vatikan) tapılmışdır. Bu dastanlar islamdan öncə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə səsleşir. Dastandakı hadisələrin əksəriyyəti Dəmirqarı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Əlincə, Göyçə gölü və s. yerlərdə cərəyan edir. «Kitabi-Dədə Qorqud»u yazıya köçürən şəxs Dədə Qorqudu bu dastanların yaradıcısı, həm də iştirakçısı kimi təqdim edir. Dastanın yarandığı dövrün adət-ənənələri, köçəri həyat tərzini və s.

¹ Abdullayev K. Gizli «Dədə Qorqud» /Kamal Abdullayev; red. N.Mehdiyev. - Bakı: Yazıçı, 1991. - 152 s.; Abdulla K. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud - 2 /Kamal Abdulla; ön söz R.Bədəlov; red. Y.Salmanbəyli. Bakı: Elm, Yeni Nəşrlər Evi, 1999. - 288 s.

² Vəliyev K. Dastan poetikası: («Kitabi-Dədə Qorqud») /Kamil Vəliyev; rəyçi Y.Seyidov; red. və ön sözün müəll. Elçin. Bakı: Yazıçı, 1984. - 223 s.

³ Anar. Dədə Qorqud dünyası /Anar; red. M.Əhmədov; «Kitabi-Dədə Qorqud» Dastanının 1300 illiyi üzrə Dövlət Komissiyası. - Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999. -192 s

⁴ Abdulla B. «Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası /Bəhlul Abdulla.- Bakı: Ozan, 1979. - 79 s.; Abdulla B. «Kitabi-Dədə Qorqud» və islam dini /Bəhlul Abdulla; red.İ.Həmidov. - Bakı: Ozan, 1997. - 40 s.

⁵ Anar. «Dədə Qorqud» dünyası /Anar //Azərbaycan. - 1985. - №11. - s.79-145.

⁶ Короглы, X. Шаман, полководец, озан (эволюция образа Деде-Коркута) /X.Короглы //Советская тюркология.- 1972. - №3. - с. 48-62.; Короглы X. Проза или поэзия: [о книге «Моего Деда Коркута»] /X. Короглы //Советская тюркология. - 1974. - № 2.; Короглы X. Стилистические особенности «Книги моего деда Коркута» /X.Короглы //Советская тюркология. - 1975. - с. 55-68.; Короглы X. О книге и об её истоках: [о повести Анара «Деде Коркут». Баку, 1988.] /X.Короглы //Юрдаш.- 1993. - 11 августа.- с. 3.

haqqında tarixi-etnoqrafik məlumatlarla zəngindir. Soykökümüzü, tariximizi, dövlətçili-yimizi və Azərbaycan türkcəsini öyrənmək baxımından zəngin mənbə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının ölməz kitabıdır”. Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 il yaşı olduğunu bütün dünyaya bəyan etməklə nəinki Azərbaycan tarixində, dünya tarixində də bu dastanın yaranma tarixinə aydınlıq gətirmişdir.

UNESCO çərçivəsində, Drezdendə, Moskvada, Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində təşkil olunan yubiley tədbirləri 2000-ci ilin aprelində Bakıda Türkdilli Dövlətlər Birliyinin VI zirvə toplantısına dəvət olunmuş dövlət başçılarının iştirakı ilə keçirilmiş təntənəli yubiley mərasimi ilə başa çatmışdır. Bundan sonra “Dədə Qorqud” abidəsinin araşdırılması və təbliği sahəsində böyük işlər görüldü. İkinci minilliyin sonuncu yazında dünyanın diqqəti Azərbaycana yönəldi. Qardaş türk respublikalarından və başqa ölkələrdən gələn qonaqlar Dədə Qorqud yurdunda möhtəşəm büsatla rastlaşdılar. Bu, ulu xalqın mədəniyyətinə verilən yüksək qiymət idi. Zirvə tədbirlərindən sonra da Prezident yığıncaq keçirməyə vaxt tapdı və abidəyə vurğunluğunu bir daha sübut etdi. Üç il müddətində yubiley çərçivəsində görülən işləri elmi, ictimai, siyasi və bədii nöqtəyi-nəzərdən yüksək qiymətləndirən dövlət başçısı “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyasının nəşrini böyük nailiyyət adlandırmışdır.

H.Əliyevin siyasi xəttini uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında 20 fevral 2015-ci il tarixində sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda göstərilir ki, “2015-ci ildə Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlər xəzinəsində müstəsna yer tutan və əsrlərdən bəri milli-mənəvi varlığın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilən “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin alman şərqşünas alimi Fridrix fon Dits tərəfindən üzə çıxarılması, nəşr edilməsi və dünya elm aləminə tanıtılmasının 200 illiyi tamam olur. Ötən müddət ərzində “Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlı çox sayda araşdırmalar aparılmış və qorqudşünaslığın ayrıca sahə kimi formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır...”

“Dədə Qorqud” epos ənənəsinin “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznamə əlyazmanının 2019-cu ildə müxtəlif adlarla üç nəşri və bu nəşrlərlə bağlı Türkiyədə, Azərbaycanda meydana gələn araşdırmalarla *yeni beşinci mərhələsi*¹ başlanır. Belə ki, bir neçə ay əvvəl Türkiyə tədqiqatçısı prof. Mətin Ekici elm aləminə “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni əlyazmasının tapılması xəbərini duyurdu. Yeni əlyazmanı “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi adlandıran alim mətnin, əsasən, soylamalardan və bir yeni boydan ibarət olduğunu göstərdi. “Boy”u “Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsi” adlandıran M.Ekici onun “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-boyu olduğunu bəyan etdi.

¹ Bu mərhələ barədə daha ətraflı məlumat almaq üçün bax: R.Qafarlı, S.Rzasoy. “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması, yoxsa “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi”. - “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplusu. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2019/2, s. 3-39.

Xəbər Dədə Qorqud dünyasına hər hansı şəkil və dərəcədə bələd olan insanların hamısını həyəcanlandırdı. Sosial şəbəkələrdə ilkin təəssüratları əks etdirən qızğın müzakirələr başlandı. Burada hər cür münasibəti ifadə edən rəylərə rast gəlmək olurdu. Bunun əsas səbəbi əlyazmanın İranda yaşayan hazırkı sahibi Vəli Məhəmməd Xocanın mətnin, özünün dediyi kimi, nə məzmununda olduğunu anlamaq, nə kimi bir əhəmiyyətə malik olduğunu bilmək üçün İranda və Türkiyədə müxtəlif adamlara (o cümlədən prof. Yusif Azmuna) verməsi idi. Əlyazmanın “Dədə Qorqud” eposu ənənələri ilə bağlılığını görən mütəxəssislər də, təbii ki, dərhal onu nəşr etdirmək, oxuculara çatdırmaq fikrinə düşdülər. Bununla da Türkiyədə “yeni türkoloji problem”in əsası qoyuldu. Türkiyə alimlərinin arasında əlyazma haqqında kimin ilk dəfə eşitməsi, Vəli Məhəmməd Xocanın kiminlə ilk dəfə əlaqə saxlaması, kimə və kimdən nə vaxt və neçə dəfə zəng olunması, başqa sözlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un “üçüncü nüsxəsinin” tapılmasında birincilik şərifinin kimə məxsus olması haqqında amansız mübahisələr başlandı. Vəli Məhəmməd Xocanın da bu prosesdə “göy muncuq kimdədirsə – odur” məsəlində olduğu kimi hərəkət etməsi sosial şəbəkələrdəki mübahisələri hətta təhqirlər səviyyəsinə qaldırdı. Türkiyə sahəsini əhatə edən və uzantıları Azərbaycanda da rezonanslar doğuran bu mübahisəyə qətiyyənlə qarışmadan, o cümlədən heç bir tərəf tutmadan, insaf naminə demək istərdik ki, bu yeni “Dədə Qorqud” oğuznaməsi haqqında xəbəri dünyaya ilk dəfə duyuran prof. Mətin Ekicidir. Ola bilər ki, Vəli Məhəmməd Xoca ondan əvvəl kimlərlə əlaqə saxlayıb, əlyazmanı onlara göstərmiş və s., lakin onu elm aləminə ilk duyuran məhz məzkur kişidir.

Bu qızğın yarışmanın ilk mərhələsinin elm tarixi və ictimaiyyət üçün, sözün həqiqi mənasında, ən parlaq nəticəsi o oldu ki, əlyazmanın qısa bir müddət ərzində **üç nəşri** həyata keçirildi. Prof. Mətin Ekicinin¹, prof. Yusuf Azmunun² və Ankara Universitetinin Sosial Elmlər İnstitutunun əməkdaşları Nasser Khaze Sahgoli, Valiollah Yaghobi, Shahrouz Aghatabai və Sara Behzadın³ başa gətirdikləri bu nəşrlər hər biri öz üstün tərtibat özəllikləri baxımından fərqlənməklə yanaşı, qorqudşünaslar, xüsusilə mətnşünas olmayıb, bu nəşrlər əsasında tədqiqat aparmaq istəyən müxtəlif sahə mütəxəssisləri üçün böyük töhfə oldu. Çünki hər bir mətnşünas əlyazma mətnini çapa hazırlayarkən ümumi tərtib prinsipləri ilə bərabər, öz fərdi yanaşma prinsiplərini də tətbiq edir. Bu halda isə bəzən ona əlyazmada “əhəmiyyətsiz” detal təsiri bağışlayan və üstündən etinasızcasına ötür keçdiyi hər hansı element tarixi-mədəni baxımdan çox böyük elmi əhəmiyyət daşıya

¹ Ekici M. Dede Korkut Kitabı. Türkiyə/Türkmən Sahra Nüshası. Soylamalar və 13. Boy. Salur Kazanın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürməsi. Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. İstanbul: Ötüken Nəşriyat, 2019, 219 s.

² Azmun Y. Dede Korkutun Üçüncü Elyazması. Soylamalar və İki Yeni Boy ile Türkmən Sahra Nüshası. Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım. İstanbul: Kutlu Yayınevi, 176 s.

³ Shahgoli N.K., Yaghobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dede Korkut Kitabının Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, s. 147-379.

və hətta əlyazmanın özü və onun təqdim etdiyi informasiya ilə bağlı “açar” rolunu oynaya bilər. Yeni əlyazmanın birdən-birə üç nəşrinin həyata keçirilməsi və hər bir nəşrin öz keyfiyyətləri ilə fərqlənməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu cəhətdən, M.Ekici nəşrində fotofaksimilə ilə transkripsiyanın yanaşı səhifələrdə verilməsi, Yusif Azmunun soylamaların ritmik-sintaktik strukturunu onun tarixi fonomelodikasına (ozan-baxşı söyləyicilik, ifaçılıq üslubuna) uyğun şəkildə transkripsiya etməsi və əlyazmanın dilinin “türkmən” (türkman) ladını qoruması, N.X.Sahgözü, V.Yaqubi, Ş.Ağatabai və S.Behzadın əlyazmanın “Azərbaycan” ladını bütün etnolinqvistik tərəvəti ilə inikas etdirməyə çalışmaları, xüsusilə apardıqları yüksək elmi əyara malik dilçilik tədqiqatı əlyazmanın sonrakı araşdırıcılar tərəfindən “adekvat” şəkildə dəyərləndiril-məsində böyük rol oynayacaqdır. Məhz bu nəşrlərlə və onlar ətrafında aparılan araşdırmalarla “Dədə Qorqud” epos ənənəsinin nəşri və tədqiqinin *yeni mərhələsi* başlanır.

Təbii ki, bütün bu nəşrlər, o cümlədən tez bir zamanda yazılan məqalələr “ilkın təəssüratları” əks etdirirdi. Tapılmış əlyazmanın yaratdığı həyəcan həm onun nəşrlərində, həm də bu barədə yazılmış məqalələrdə özünü, təbii olaraq, göstərdi. Əlyazma ilk andan “Kita-bi-Dədə Qorqud”un yeni (üçüncü) nüsxəsi elan olundu və bu zaman “nüsxə” termininin Türkiyə türkcəsində, o cümlədən Azərbaycan türkcəsindəki onunla eyni olan açıq-aydın mənasına (“bir-birinin eynisi olan yazılı şeylər, bir-birinin bənzəri, eynisi, surəti¹) əhəmiyyət veril-mədi. Bu da onunla nəticələndi ki, birmənalı şəkildə şifahi “Dədə Qorqud” eposu ənənəsinə aid olan bu yeni oğuznamə mətni “Kitabi-Dədə Qorqud”un **nüsxəsi**, yəni onun eynisi/kopyası olmadığı halda, onun nəinki **variantı**, heç olmasa, **versiyası** belə adlandırılmadı. Oğuzların öz Oğuz adı ilə adlandırıldıqları epoxanın məhsulu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsr “Türkman epoxasının” məhsulu olan “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi bütün elmi prinsiplər ayaq altına atılaraq eyniləşdirildi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni əlyazması kəşfinin müəllifi olmaq ehtirası o qədər güclü oldu ki, **dastan tipologiyasına** malik olan “Kitabi-Dədə Qorqud”la **tam fərqli funksional tipologiyaya** malik olan əlyazma arasında bərabərlik işarəsi qoyuldu. **Ekzoterik** (hamı üçün açıq olan bədii-estetik) xarakterli mətnlə **ezoterik** (gizli, batini) mətn eyni mənə sırasında təqdim olundu. Acınacaqlıdır ki, bir sıra qorqudşünas mütəxəssislər bu əlyazmaların fərqli tipologiyaya malik olmasını, intuitiv şəkildə olsa da, hiss etmələrinə, xüsusilə “nüsxə” məsələsində ifrata varılmasını açıq şəkildə görmələrinə baxmayaraq, elmi cəhətdən obyektiv mövqe tutmayıb, Türkiyə türkologiyasında yaranmış cəbhə xətlərinin “mərmı daşyanı”, yaxud “topa güllə qoyanı” olmağı üstün tutdular.

Beləliklə prof. **Seyfəddin Rzasoyla** birlikdə gəldiyimiz nəticəyə görə, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsindəki soylamalar və “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjeti heç bir halda “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyu

¹ Türkce Sözlük. 10. Baskı. Türk Dil Kurumu. Ankara, 2005, s. 1485.

olmayıb, Türkmən folklor fakturasıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi və əlyazması kimi elm aləminə təqdim olunmuş və mətnin içərisində “Kitabi-Türkmən lisani” adlandırmış əlyazma poetik strukturu etibarilə eposun Drezden və Vatikan nüsxələri ilə heç bir məqamda nüsxələşə bilmədiyi üçün onun nə üçüncü nüsxəsi, nə də üçüncü əlyazmasıdır. Bu məsələdə elm aləmi şifahi “Dədə Qorqud” eposu ilə onun konkret bir epoxada yazıya alınmış şəkli olan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsini eyniləşdirməklə aldadılmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un on birinci boyundakı Qazanın söylədiyi 2-ci nəğmə “Kitabi-Türkmən lisani”dəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjet-oğuznaməsinin kontaminativ işarəsi, yaxud düyündür. “Kitabi-Türkmən lisani”dəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjet-oğuznaməsi bilavasitə yazılı abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un deyil, şifahi “Dədə Qorqud” eposunun kontaminativ əlavəsidir. Çünki “Kitabi-Türkmən lisani” də, “Kitabi-Dədə Qorqud” da bütün hallarda şifahi “Dədə Qorqud” epos nüvəsinin yazılı törəmələri – paradiqmalarıdır. Yəni “Kitabi-Türkmən lisani” birbaşa yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının deyil, məhz şifahi “Dədə Qorqud” eposunun Türkman/Türkmən epoxasındakı davamıdır. Bu halda o heç bir şərtlər daxilində yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması ola bilməz.

“Dədə Qorqud” Oğuz milli düşüncə sistemini bütövlükdə əhatə edən eposdur. Onun tarixən iki mənə paradiqması var:

Şifahi “Dədə Qorqud” dastanı: Bu, “Qorqud Ata” mifik nüvəsindən başlanan, Oğuz epoxasından keçən və oğuzların milli xalqlara diferensiasiya etdiyi dövrə qədər davam edən və sonra milli eposlara transformasiya olunan epik ənənədir.

İki nüsxədən (Drezden və Vatikan) ibarət yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı: Bu, şifahi “Dədə Qorqud” dastanının konkret məkan-zaman nöqtəsində yazılı şəkildə qeydə alınmış şəkildir.

Şifahi “Dədə Qorqud” dastanı minillər boyunca dəyişərək inkişaf etmiş, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı isə öz inkişafını donduraraq, əlyazma şəkildə daşlaşmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da əlyazmalaşmış mətn dastan funksiyasını yerinə yetirdiyi halda, “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi funksional tipinə görə dastan deyil. “Kitabi-Dədə Qorqud”un **ifaçıları** – ozanlar, **ifa mühiti** – el şənlikləri, şönlər, ziyafətlər, qonaqlıqlar və s., **auditoriyası** – geniş publika, Oğuz elinin ən müxtəlif təbəqələri, **mətnin sakrallıq dərəcəsi** – ekzoterik mətn tipi, yəni dinlənməsi hamı üçün açıq olan, konkret olaraq hər hansı etnososial qrupa aid edilməyən, yaxud eşidilməsi, öyrənilməsi cəmiyyətin hansısa təbəqələrinə, qruplarına qadağan edilməyən mətn, **mətnin etnoestetik tipi** – oğuznamə, **mətnin funksional struktur tipologiyası** – bədii-estetik, əyləncəvi funksiyaya malik dastan olduğu halda, “Kitabi-Türkmən lisani”nin **ifaçıları** – baxşı/ozanlar, **ifa mühiti** – qırqlar məclisi; **auditoriyası** – qırx şagird; **mətnin sakrallıq dərəcəsi** – ezoterik mətn tipi, yəni dinlənməsi yalnız konkret etnososial qrup (qırx şagird) üçün nə-

zərdə tutulan, inisiyasiya ritualından keçməyənlə dinlənilməsi, eşidilməsi qadağan edilən mətn, **mətnin etnopoetik tipi** – oğuznamə, **mətnin funksional struktur tipologiyası** – sakral-mistik, gizlin-ezoterik funksiyaya malik ərgənlik törəsidir.

“Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi baxşı/ozanlar tərəfindən ancaq “40-lar” (“40 ərən”, yaxud “40 şagird”) məclisində oxunan və 40 neofit tərəfindən öyrənilən, mənimsənilən, əsasında “bəy-igidlik” imtahanı verilən “ərgənlik bitiyi”, “inisiyasiya kodeksi”, başqa sözlə, “ağa” statusunda olan subyektlərin “bəy-igid”, “alp-ərən” statusuna keçirilmə ritualının ezoterik/batini “törə kitabıdır”.

“Kitabi-Türkmən lisanı” abidəsi heca vəzninin təsirlərindən və hecanın strukturuna əsaslanan saz-aşıq ənənəsindən qapalı quruluşa malik mühafizəkar məhəlli mühitdə, yəni Azərbaycan Tərəkəmə/Türkman mühitində qorunub qalmışdır. Qapalı-məhəlli mühit, mühitə məxsus adət-ənənələrin tərəkəmə milli kimliyini qoruyub saxlayan immun sisteminə çevrilməsi heca şeirinin həmin mühitlərə nüfuz etməsinə imkan verməmişdir. Elə bu cəhətdən Azərbaycandilli “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin ifaçıları aşıqlar yox, baxşı/ozanlardır.

“Kitabi-Türkmən lisanı” və “Kitabi-Dədə Qorqud” biri ezoterik, o biri ekzoterik funksional tipologiyaya malik mətnlərdir və bu səbəbdən onların hər ikisi şifahi “Dədə Qorqud” eposu ənənəsi ilə bağlı olsalar da, ezoterik “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi tipoloji baxımdan ekzoterik “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələrinin üçüncü nüsxəsi, yaxud üçüncü əlyazması deyildir.

“Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi artıq başa çatmış Oğuz epoxasının deyil, yeni dövrün – Türkman epoxasının abidəsidir. Bu halda etnopoetik təyinatına görə, Oğuz yox, Türkman dastandır. Dastanda Oğuz eli, onun sərhədləri, coğrafi adlar aktiv yox, passiv yaddaşı əks etdirir. Başqa sözlə, bunlar artıq klişeləşmiş epik lokuslardır. Əksinə, aktiv yaddaş Azərbaycan/Türkman coğrafiyası ilə bağlıdır. Dastanda dünyaya baxışın çıxış nöqtəsi Azərbaycan və onun Oğuz yaddaşı ilə müəyyənleşən çevrəsidir. Mətnə Oğuz mərkəzli dünyadan Azərbaycana (Azərbaycana, İrana, bütün Türkman elinə) deyil, Azərbaycandan tarixi Oğuz və müasir Türkman dünyasına baxış var.

“Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz tayfalarının dilində (“ala lisanı taifeyi oğuzan”) olduğu kimi, “Kitabi-Türkmən lisanı” də türkman tayfalarının dilində (“Türkman lisanı”də, başqa sözlə, “ala lisanı taifeyi türkman”) olan abidədir. Bunlar fərqli epoxaların abidələri kimi “Dədə Qorqud” epik ənənəsi ilə bağlı olsalar da, “Kitabi-Türkmən lisanı” bir yazılı abidə kimi heç bir halda (yazılı) “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin üçüncü nüsxəsi və əlyazması deyildir. Əslində “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyunun tapıldığını elan etmək Oğuz etnosunun strukturunu “dağıdaraq”, ondakı boy-tayfaların sayını 26-ya çatdırmaq deməkdir. Bu səbəbdən Oğuz epoxası ənənəsinə aid mətnlərdə 13-cü boy heç vaxt ola bilməz. Əgər 13-cü boy varsa, demək, orada artıq Oğuz eli yoxdur. “Kitabi-

Türkmən lisanı” abidəsi təqdim etdiyi epik coğrafiya, dili və s. baxımından Azərbaycan/Türkman/Tərəkəmə abidəsidir¹.

Dədə Qorqud eposu ənənəsi oğuzların yaşadıkları çox böyük arealda geniş yayılaraq əksər türk xalqlarının mədəniyyətində dərin izlər buraxmış və bütün dünyada əvəzi olmayan şifahi bədii yaradıcılıq hadisəsinə çevrilmişdir. Bu möhtəşəm sənət əsəri ilə bağlı son tədbir ondan ibarətdir ki, 2018-ci ilin noyabr ayının 28-də Mavriki Respublikasının paytaxtı Port Luis şəhərində keçirilən UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 13-cü sessiyasında qəbul edilmiş qərarla Azərbaycan, Türkiyə və Qazaxıstan ilə birgə təqdim etdiyi “Dədə Qorqud irsi: Dastan mədəniyyəti, xalq nağılları və musiqisi” çoxmillətli mədəniyyət nümunəsi kimi UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irs üzrə Repräsentativ siyahısına daxil edilmişdir. Azərbaycan Xarici İşlər və Mədəniyyət nazirliklərinin birgə yaydığı bəyanatda deyildiyi kimi, “Dədə Qorqud” adlı çoxmillətli mədəniyyət nümunəsi Azərbaycanda, Türkiyədə və Qazaxıstanda birliyi, bərabərliyi, müxtəlifliyi, həmçinin xalqlarımızın ailə dəyərlərini, qadının cəmiyyətdə rolunu, qonaqpərvərlik və ədalət prinsiplərini təbliğ edir. “Sputnik”-in məlumatından aydın olur ki, “Ermənistan nümayəndəsinin “Dədə Qorqud irsi: Dastan mədəniyyəti, xalq nağılları və musiqisi” adlı çoxmillətli mədəniyyət nümunəsinin Azərbaycana dair hissəsinə qarşı əsassız çıxış etməsi heç bir nəticə vermədi. Ermənistan tərəfinin qeyri-konstruktiv və yersiz mövqeyinin yolverilməz olduğunu bir daha diqqətə çatdıran nümayəndə heyətimiz Azərbaycanın bu çoxmillətli nominasiyanın tərəfi olmaqla regional əməkdaşlığa və ortaq mirasa sahib olan ölkələrlə mədəniyyətin bölüşülməsi faktoruna önəm verdiyini və bununla da UNESCO-nun xoşməramlı prinsiplərinə sadıqlığını nümayiş etdirmişdir².

ƏDƏBİYYAT

1. Rossi E., *Il «Kitab-i Dede Qorqud»*, Trad. e annot. con facsimile, Citta del Vaticano, 1952.
2. *Kitabi-Dədə Qorqud*, tərtib edən Kılıslı Müəllim Rifət. İstanbul, 1916.
3. Orxan Şaiq Gökyay - 1938, Həmid Araslı - 1939
4. Valter Rubens «Dədə Qorqud»un 12 boyu və 25 «Təpəgöz» hekayəsi, Helsinki, 1944
5. Bertels V. *Türk eposu və Qafqaz» məqaləsi* (1930) A.Y.Yakubovski, Z.İ.Yampolski, A.Q.Tumanski, İ.S.Braqinski, K.A.İnostransev və V.M.Jirmunskinin məqalələri.
6. Qafarlı R., Rzasoy S. “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un üçüncü əlyazması, yoxsa “*Kitabi-Türkmən lisanı*” oğuznaməsi”. - “*Dədə Qorqud*”. Elmi-ədəbi toplu. Bakı, “*Elm və təhsil*” nəşriyyatı, 2019/2, s. 3-39.

¹ Qafarlı R., Rzasoy S. “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un üçüncü əlyazması, yoxsa “*Kitabi-Türkmən lisanı*” oğuznaməsi”.- “*Dədə Qorqud*”. Elmi-ədəbi toplu. Bakı, “*Elm və təhsil*” nəşriyyatı, 2019/2, s. 3-39.

² <https://sputnik.az/life/20181128/418124193/dede-qorqud-irsi-yunesko.html>

7. Ekici M. Dede Korkut Kitabı. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası. Soylamalar ve 13. Boy. Salur Kazanın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, 219 s.
8. Azmun Y. Dede Korkutun Üçüncü Elyazması. Soylamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası. Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım. İstanbul: Kutlu Yayınevi, 176 s.
9. Shahgoli N.K., Yağhobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dede Korkut Kitabının Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, s. 147-379.
10. Türkçe Sözlük. 10. Baskı. Türk Dil Kurumu. Ankara, 2005, s. 1485.
11. <https://sputnik.az/life/20181128/418124193/dede-qorqud-irsi-yunesko.html>
12. Dədə Qorqud kitabı: Vatikan nüsxəsi /prof. Ettore Rossi. - Y. və n. y, ilsiz.- 97 s. 1952.
13. Kitabı-Dədə Qorqud Əla lisani Tamfeyi Oğuzan: Drezden nüsxəsi.- Y. və n.y., ilsiz.- 154 s. - Ərəb əlifbasında, 1957.
14. Kitabı-Dədə Qorqud: Əla lisani-taifeyi-oğuzan /müstənsixi və müsəhhihi Kilisli müəllim Rifət. - İstanbul, [1913] (1332 h.), 182 s.
15. Kitabı-Dədə Qorqud /tərt. və müqəddimə Həmid Araslıdır; red. M.Təhmasib. - Bakı: Azərənşr, 1939. - 176 s.: 5 v.şəkil. - Mətn köhnə latın qrafikasındadır.
16. Dədə Qorqud: (dastandan parçalar) /tərt. ed. Məmmədhusəyn Təhmasib.- Bakı: SSRİ EA Azf., Elmi propaqanda şöbəsi. - 1943.- 28 s.
17. Kitabı-Dədə Qorqud /tərt. və müqəddimə H.Araslıdır; red. M.Təhmasib.- 2-ci nəşri. - Bakı: Azərənşr, 1962.- 176 s.: 5 v. şəkil.
18. Kitabı Dədə Qorqud: [dastanlar] /tərtib ed. Həmid Araslı; rəssam Mikayıl Abdullayev. - Bakı: Gənclik, 1977.- 182 s.
19. Kitabı-Dədə Qorqud: xalq dastanı /müqəddimə və tərt. Həmid Araslıdır; red. M. Zeynallı; rəssamı M.Abdullayev. - Bakı: Gənclik, 1978. - 184 s.: şəkilli.
20. Kitabı-Dədəm Qorqud: Əla lisani-taifeyi-oğuzan /Drez-den əlyazmasının dürüstləşdirilmiş mətni əsasında tərtib edəni Ş.Cəməşidov. - Bakı: Göytürk, 1995.- 176 s.
21. “Kitabi-Dədə Qorqud” əla lisani-taifeyi-oğuzan /Drez-den nüsxəsi əsasında tərtib edəni Ş.A.Cəməşidov. - Bakı: Elm, Göytürk, 1999. - 175 s.
22. “Kitabi-Dədəm Qorqud”: əla lisani-taifeyi-oğuzan /tərtib edəni, çapa hazırlayanı, ön sözün və lüğətin müəll. S.Əlizadə; “Kitabi-Dədə Qorqud” Dastanının 1300 illiyi üzrə Dövlət Komis-siyası. - Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999. - 704 s.
23. Kitabı-Dədə Qorqud /tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir; red. E.Əlibəyzadə; rəyçi A.Nəbiyev; ill. M.Abdullayevindir; bədii tərt. A.Məmmədovundur.- Bakı: Yazıçı, 1988.- 265 s.
24. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası: 2 cildə /Drezden və Vatikan əlyazma nüsxələri və M.Erginin nəşri əsasında tərt. ed. çapa haz. S.Əlizadə; red. şurası: Anar (sədr), A.Axundov, B.Vahabzadə, B.Nəbiyev [və b.]; AMEA; Azərb. Yazıçılar Birliyi; TÜRKSOY; Azərb. Resp. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi üzrə Dövlət Komissiyası; layihənin rəhbəri O.Ələkbərli, T.Həsənov. - Bakı:Yeni Nəşrlər Evi, 2000.- c. I.- 623 s. Birinci cildə “Kitabi-Dədəm Qorqud əla-lisani-taifeyi Oğuzan” - abidənin daha qədim və mükəmməl sayılan Drezden və Vatikan əlyazma nüsxələri və M.Erginin nəşri əsasında əsasında latın qrafikası ilə hazırlanmış mətni daxil edilmişdir.
25. 39. Дееде Коркут: [азербайджанский эпос] /пер.; В. Бартольда.- Баку: АН Азерб. ССР, 1950. - 204 с.

26. Книга моего деда Коркуда: Огузский героический эпос /пер. В.Бартольда. - М-Л.: Изд-во АН СССР (Ленинградское отделение), 1962. - 299 с.

27. Книга отца нашего Коркута: Огузский героический эпос: [героический эпос “Книга отца нашего Коркута” - первый значительный литературный памятник азербайджанского народа, состоит из вступления и двенадцати сказаний-песен, одно из которых представлено в настоящем издании] /пер. А.Ахундовой. - Баку: Язычы, 1987. - 60 с.

28. Книга отца нашего Коркута /пер. А.Ахундовой. - Баку, 1989. - 224 с.

29. Книга моего Дэдэ Коркуда: огузский героический эпос /перевод академика В.В.Бартольда; Государственная Комиссия по проведению 1300-летнего юбилея дастана “Китаби - Деде Горгуд”; Библиотека “Китаби-Деде Горгуд”. - Баку, 1999. - 319 с.

30. Книга моего Дэдэ Коркуда /Институт Языкознания им. Насими Национальной Академии Наук Азербайджана; переводчик: В.Асланов, А.Алекперов; ред.: К.Абдулла; рецензент: М.Мирзалиева, А.Алекперова. - Баку: ЭЛМ, 2005. - 269 с.

31. Книга моего деда Коркута: огузский героический эпос: [«Книга моего деда Коркута» является выдающимся памятником средневекового огузского героического эпоса] /подгот. В.М.Жирмунский, А.Н.Кононов; пер. В.Бартольда; Репр.воспроизведение изд. 1962 г. - Санкт-Петербург: Наука, 2007. - 299 с.

32. Книга моего деда Коркута, М. — Л., 1962 (критич. ст. В. В. Бартольда, А. Ю. Якубовского и В. М. Жирмунского); Ergin M., Dede Korkut kitabi, 1, Ankara, 1958

